

לא דק

עזריאל רוזנפלד צבי מנדלוביץ

1. מבוא

כשיש קושיא על מימרא כמותית, לפעמים מתרצים בגמרא שבעל המימרא "לא דק", כלומר, לא דקדק לפרש את הכמות הנכונה. כמו שיתבאר למטה, אומרים "לא דק" רק "לחומרא", כלומר כשהכמות המוזכרת גורמת לחיוב נוסף. לכאורה יש להסיק מזה שלהלכה מחמירים, מפני שכוונת בעל המימרא באי־דיוקו היתה באמת להתמיר כפי הכמות שהזכיר; אבל על פי מקצת המקורות שיובאו להלן, אפשר לומר להיפך, שבעל המימרא אמנם נתכוון לכמות אחרת מזו שהזכיר, אלא שלא דקדק לפרשה. עוד יתבאר למטה שאומרים "לא דק" רק על "פורתא", כלומר שאי־הדיוק אינו גדול ביותר, ויש לחקור מהו הגבול לזה.

2. מקורות

בסעיפים הבאים נציע את המקורות התלמודיים למושג "לא דק". יש להעיר שבסוגיא אחת (יבמות צג: ד.) מופיע הביטוי "לא דק" במשמעות בלתי־כמותית: "ממזר? ספק ממזר הוא! וכי תימא לא דק, והא מדקתני סיפא... שמע מינה דוקא קתני!..." יש גם מקורות אחרים שאינם שייכים לעניננו: "לא דק אבתריה" (ברכות מז:), "אף על גב דצורבא מרבנן לאו אורחיה למידק, כיון דדק דק" (בבא בתרא קסח.); "כיון דהדר חזי, דק ליה ולא מסח דעתיה" (זבחים כ:); השהה גם ביטויים שכיחים כמו "נפק דק ואשכח" וכדומה.

(א) [סוכה ז: ח.] אמר רבי יוחנן, סוכה העשויה ככבשן [כלומר: עגולה], אם יש בהקיפה כדי לישב בה כ"ד בני אדם כשרה, ואם לאו פסולה. כמאן, כרבי דאמר כל סוכה שאין בה [ברביבוע] ארבע אמות על ארבע אמות פסולה. מכרי, גברא באמתא יתיב... [ואם כן, רבי יוחנן מצריך היקף כ"ד אמות; אבל מרובע שהוא ד' אמות על ד' אמות, אלכסונו הוא ה' אמות וג' חומשים, ועיגול שקוטרו הוא כך, הקיפו הוא רק ט"ז אמות וד' חומשים] — בשיבסר נכי חומשא סגי? לא דק. אימור דאמרינן לא דק פורתא,

טובא מי אמרינן לא דק? אמר ליה מר קשישא בריה דרב חסדא לרב אשי, מי סברת גברא באמתא יתיב, תלתא גברי בתרתי אמתא יתבי [ורבי יוחנן מצריך רק היקף ט"ז אמות] — הוּו להו שיתסר, ואנן שיבסר נכי חומשא בעינן? לא דק. אימור דאמרינן לא דק לחומרא, לקולא מי אמרינן לא דק? [איך מכשיר רבי יוחנן בט"ז, אם באמת צריך ההיקף להיות ט"ז וד' חומשים?] אמר ליה רב אסי לרב אשי, לעולם גברא באמתא יתיב, ורבי יוחנן מקום גברי לא קחשיב [הם יושבים סביבות הסוכה מבחוץ; ההיקף החיצוני, כולל הסוכה והאנשים, הוא כ"ד אמות, והקוטר החיצוני הוא ח' אמות; וכשמחסרים ב' אמות מן הקוטר, מקום האנשים, נשאר קוטר של ו' אמות, דהיינו היקף — פנימי, של הסוכה לחוד — של י"ח אמות] — הוּו להו תמני סרי, בשיבסר נכי חומשא סגיא? היינו דלא דק, ולחומרא לא דק.

מסוגיא זו מתבאר, כפי מסקנת הגמרא, שרבי יוחנן אמנם לחומרא נתכוון, לפסול סוכה עגולה שאין בהקיפה י"ח אמות, אף על פי שמן הדין צריכים רק ט"ז אמות וד' חומשים. אבל כל זה נאמר לדעת רבי המצריך סוכה המתוזקת ריבוע של ד' אמות על ד' אמות. לפי הדעה המקובלת להלכה, צריכה הסוכה להחזיק רק ריבוע של ז' טפחים על ז' טפחים. על פי זה פסק הרמב"ם (סוכה ד:ז) ש"סוכה עגולה, אם יש בהקיפה כדי לרבע בה שבעה טפחים על שבעה טפחים, אף על פי אין לה זוויות, הרי זו כשירה", וכן נפסקה ההלכה בשו"ע (או"ח תרל"ד:ב), ואין כאן חומרא המקבילה לחומרתו של רבי יוחנן. עוד מתבאר מסוגיתנו שאין אומרים "לא דק" כשאי-הדיוק הוא גדול ($1.43 = 24/16.8$), למעלה מארבעים אחוז יותר מן הראוי; אבל אומרים "לא דק" באי-דיוקים קטנים כמו $1.05 = 16.8/16$ (חמשה אחוז, אילו לא היה לקולא) או $1.07 = 18/16.8$ (שבעה אחוז).

(ב) [סוכה לב:]: אמר רב יהודה אמר שמואל, שיעור הדס וערכה שלשה ולולב ארבעה... גופא, שיעור הדס וערכה שלשה ולולב ארבעה, רבי טרפון אומר באמה בת חמשה טפחים... כי אתא רב דימי אמר אמה בת ששה טפחים עשה אותה בת חמשה [כלומר: לרבי טרפון, כל "טפח" הוא טפח וחומש לפי המדה הרגילה]... כמה הוּו להו [ג'] טפחים של הדס], תלתא ותלתא חומשי, קשיא דשמואל אדשמואל, הכא אמר רב יהודה אמר שמואל שיעור הדס וערכה שלשה, והתם אמר רב הונא אמר שמואל הלכה כרבי טרפון? לא דק. אימר דאמרינן לא דק לחומרא, לקולא מי אמרינן לא דק? כי אתא רבין אמר אמה בת חמשה טפחים עשה אותה ששה [כלומר: לרבי טרפון כל "טפח" הוא טפח פחות שתות לפי המדה הרגילה]... כמה הוּו להו [ג'] הטפחים], תרי ופלגא, סוף סוף קשיא דשמואל אדשמואל? לא דק, והיינו לחומרא לא דק; דאמר רב הונא אמר שמואל, הלכה כרבי טרפון.

סוגיא זו משתמשת כמושג "לא דק" ליישב סתירה בין שני מאמרים של אמורא אחד, אי-הדיוק הוא במאמר הכמותי ("שיעור הדס וערכה שלשה"). לפי פירושו של רב דימי,

השיעור צריך להיות יותר (ג' וג' חומשים), ושמואל באמרו "שלשה" לא דק לקולא, והכשיר בשיעור קטן; ולפי פירושו של רבין, השיעור צריך להיות פחות (ב' ומחצה), ושמואל לא דק לחומרא, והצריך שיעור גדול. [כך יש לפרש גם לדעת רש"י, שעל פיה פירשנו למעלה, וגם לדעת ר"ח; השוה גם כנספח לאוצר הגאונים על סוכה, עמ' 114]. להלכה, הרמב"ם (סוכה ז:ח) מצריך ג' טפחים, והראב"ד מצריך רק ב' ומחצה, וגם בשו"ע (או"ח תר"נ:א) מובאות שתי הדעות. דעת הרמב"ם יכולה להתפרש שהוא פוסק כתנא קמא, ודלא כסוגיתנו, שהיא אליבא דרבי טרפון; או יתכן שהוא פוסק מעיקר הדין כרבי טרפון, אבל הוא מוסיף על השיעור כחומרתו של שמואל. מאידך, לדעת הראב"ד שהוא פוסק כרבי טרפון ודלא כחומרת שמואל, אולי יש לפרש שאין הלכה כשמואל, אף על פי שהגמרא נושאת ונותנת בדבריו; אבל יתכן שהוא סובר שלא נתכוון שמואל להחמיר להלכה, אלא שלא דקדק לכאר שכוונתו היתה לטפחים קטנים, וכן משמע מדברי הרא"ש על סוגיתנו. גם מתבאר מסוגיא זו שאומרים "לא דק" אפילו באידיוק של חומש (1.2=3/2.5=3.6/3), דהיינו עשרים אחוז).

(ג) [כבא בתרא כו: כז.] אמר עולא, אילן הסמוך למצר בתוך שש עשרה אמה, גולן הוא ואין מביאים ממנו בכורים. מנא ליה לעולא הא...? ואלא דחנן, שלשה אילנות של שלשה בני אדם הרי אלו מצטרפין וחורשין כל בית סאה בשבילן, כמה הוו להו, תרי אלפי וה' מאה גרמידי [שבית סאה הוא חמשים על חמשים אמה]; לכל חד כמה מטי ליה, תמני מאה ותלתין ותלתא ותילתא, אכתי נפיש ליה דעולא? [נדאילו לעולא, האילן יונק ט"ז אמה לכל צד, דהיינו ריבוע של ל"ב אמה על ל"ב אמה, כלומר שטח של אלף וכ"ד?] לא דק. אימור דאמרינן לא דק לחומרא, לקולא לא דק מי אמרינן? [איך פוטר עולא מביכורים כשיעור ל"ב על ל"ב אמה, הא אין האילן יונק כל כך?] מי סברת בריבועא קא אמרינן, בעיגולא קא אמרינן... [ולעולא, אילן יונק בעיגול שיש לו קוטר של ל"ב אמות, דהיינו שטח של שבע מאות ששי ושמונה] — פשו להו ז' מאה ושתיים ותמניא, אכתי פש ליה פלגא דאמתא? [כלומר, שטח 833.3 הוא (מעט) יותר משטח עיגול בעל קוטר של ל"ג אמות, דהיינו מחוג של ט"ז וחצי?] היינו דלא דק, ולחומרא לא דק.

דבריו של עולא לא נתקבלו להלכה (שם כז:), ולכן אין לקבוע על פי סוגיא זו אם אמנם נתכוון עולא להחמיר על השיעור הראוי. יש קצת ראייה מכאן שיתכן לומר "לא דק" באידיוק של $1.23=1024/833.3$, שהוא קצת יותר מחומש, ממה שלא הקשו על הפירוש הראשון "אימור דאמרינן לא דק פורתא, טובא מי אמרינן לא דק"; אבל אין זו ראייה גמורה, שהרי הקשו קושיא יותר חזקה ("אימור דאמרינן לא דק לחומרא..."). מכל מקום אנו רואים מכאן ששייך לומר "לא דק" באידיוק של $1.09=833.3/768$ (פחות מתשעה אחוז).

(ד) [מנחות צו. — : תנן התם, רבי מאיר אומר כל אמות שהיו במקדש בינוניות [כלומר, של ששה טפחים] חוץ ממזבח הזהב והקרן והסוכב והיסוד [שהיו של חמשה טפחים]... והא תנן, מזבח היה שלשים ושתיים על שלשים ושתיים, עלה אמה וכנס אמה זהו יסוד, נמצא שלשים על שלשים — שלשים ושני טפחים היו? ותו, עלה חמש וכנס אמה זהו סוכב, ומצא עשרים ושמונה על עשרים ושמונה — עשרים ושמונה וארבע טפחים היו? וכי תימא כיון דלא הוי אמה לא חשיב ליה, מקום קרנות אמה מזה ואמה מזה, נמצא עשרים וארבע על עשרים וארבע מקום המערכת — עשרים וחמשה הוא? וכי תימא הכא נמי לא דק, והא כתיב והאריאל שתיים עשרה אורך בשתיים עשרה רוחב רבוע, יכול שאינו אלא שתיים עשרה על שתיים עשרה, כשהוא אומר על ארבעת רבעיו מלמד שבאמצע הוא מודד שתיים עשרה אמה לכל רוח ורוח [אלמא כ"ד על כ"ד הוא בדיוק; וקרא ליכא למימר לא דק (רש"י)].

סוגיא זו היא אליבא דרבי מאיר, שלא נתקבלו דבריו להלכה; אבל לדעת רבי מאיר בודאי צריכים אנו לומר שדברי התנא הם לאו דוקא. אין אי-הדיוק כאן לחומרא או לקולא; המחלוקת היא בעובדה. גם כאן, ככסוכה לב, שיעור אי-הדיוק הוא חומש, דהיינו ההבדל בין אמה בת ששה טפחים לאמה בת חמשה. אנו רואים מסוגיא זו ששייך לומר "לא דק" גם על דברי תנא; אבל אין אומרים "לא דק" על כמות המפורשת במקרא (וצ"ע בים שעשה שלמה מלכים א:ז:כג, דברי הימים ב:ד:ב). לכאורה מחלקת סוגיא זו בין "לא דק" במספרים שלמים (כ"ד או כ"ה אמות) ובין אי-דיוק בשברים או בשיעורים קטנים ("כיון דלא הוי אמה לא חשיב ליה"*) ; אבל מהסוגיה המצוטטת בסמוך יתבאר שאין לחלק בכך.

(ה) [ערכין כז. — : גבי פדיון קדשים] הבעלים אומרים בעשרים וכל אדם אומרים בעשרים, הבעלים קודמין מפני שהם מוסיפין חומש. אמר אחד הרי הוא שלי בעשרים ואחת, הבעלים נותנין עשרים ושש... בעשרים וחמש, הבעלים נותנין שלשים, שאין מוסיפין חומש על עילוי של זה. אמר אחד הרי הוא שלי בעשרים ושש, אם רצו הבעלים ליתן שלשים ואחד ודינר הבעלים קודמין, ואם לאו אומר לו הגעתין. [בגמרא] בעשרים וחמש נותנין שלשים — ולימרו הבעלים אתא גברא בהריקין? [כלומר שהאדם הזה יתן עשרים וחמש, כשיעור עשרים של בעלים בתוספת חומש (מלבר), ולמה כופים את הבעלים לתת יותר?] דאמור בעלים דינר [יותר]. דליתני דינר? לא דק. ולא, והא קתני אם רצו הבעלים ליתן שלשים ואחד ודינר בעלים קודמין [אלמא דק התנא בדינרים?] אלא אמר רבא, דאמור בעלים פרוטה [יתירה], ולא דק.

כפירוש סוגיא זו נחלקו הרמב"ם והראב"ד (ערכין וחרמין ח:ה); לדעת הרמב"ם, מסקנת הגמרא (שהוסיפו הבעלים פרוטה) מתיחסת לכל המקרים שבמשנה, לא רק למקרה של

* השוה ב"ב ג: "כיון דלא הוי טפח לא תני".

עשרים וחמש. מכל מקום, לכל הדעות, [מקצת] דברי התנא הם לאו דוקא; התנא לא דק לחומרא (שלדבריו, מכריחים את הבעלים לפדות אף על פי שהם הציעו רק עשרים), אבל לא נתכוון התנא בכך להלכה, והוא מודה שאין הבעלים חייבים לפדות אלא אם כן הציעו קצת יותר מעשרים. שיעור אי־הדיוק כאן הוא קטן מאד (פרוטה), ובכל זאת משתמש הגמרא בכיטוי "לא דק" (השוה סעיף ד'). לסוף, יש להעיר על פי סוגיא זו שאם אנו רואים שהתנא (או בעל המימרא) מדקדק במקצת דבריו, אנו מחויבים לומר שהוא מדקדק באותה מדה גם בשאר דבריו.

3. מסקנות

מן המקורות שהבאנו, אין יסוד להסיק שיש למושג "לא דק" משמעות פילוסופית. הגמרא מציעה את הפתרון "לא דק" רק כישוב לקושיא או סתירה. לפעמים שינה בעל המימרא במתכוון כדי להחמיר להלכה (ראה מקור א'), אבל בכמה מקומות, כפי הנראה, בעל המימרא לאו דווקא קאמר, ולהלכה אין להחמיר (ב', לדעת כמה פוסקים; ד', ה'). מעניין שברוב המקורות, לא נתקבלו דברי בעל המימרא להלכה (א', ג', ד'; וראה מה שכתבנו לענין מקור ב').

ראינו שאין מתרצים "לא דק" אם בעל המימרא אמנם מדקדק במקצת דבריו (ה'; השוה גם יבמות צג: צד, וכבא בתרא קסח.). כלומר: אין מתרצים "לא דק" אם יש ראייה להיפך; וכל שכן שאין לחוש שבעל המימרא לא דק אם אין שום קושי בדבריו. לכן, ברוב־רובן של המימרות הכמותיות, אין מטילים ספק בדיוקן. מושג "לא דק" אינו דומה למושגים כמו "אי אפשר לצמצם"; כשמתרצים "לא דק", הכוונה על דקדוק בעל המימרא בדבריו (או על שינוי קצת בדבריו, במתכוון, כדי להחמיר בהלכה), לא על האפשרות לעמוד על שיעור מדויק.

כפי שראינו מסקירת המקורות, אפשר לתרץ "לא דק" על דברי תנא או אמורא, אבל לא על מקרא מפורש (ד'). מתרצים "לא דק" רק כשתוצאת אי־הדיוק היא לחומרא (א', ב', ג', ה'); אבל במקור אחד תירצו "לא דק" בנוגע לעובדה (ד'). אין משתמשים בתירוץ זה אלא אם כן אי־הדיוק הוא קטן בערך — לכאורה, רק עד חומש (מלבר) (ב', ד'); ולפעמים משתמשים בו גם באי־דיוק קטן מאד (ה', והשוה ד').